

Kitap Tanıtımı

Hasan KESKİN, Kur'an'da Fitne Kavramı 262 sayfa, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, ISBN: 975-6835-96-6.

Lokman BEDİR* - Refik KASIM**

Prof. Dr. Hasan Keskin'e ait olan bu kitap Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Yazar giriş kısmında kitabın konusu, önemi, amacı ve araştırma metodu hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda yazar, çalıştığı 'Kur'an'da Fitne Kavramı'nın önemi ve amacını şöyle dile getirir: Kur'an, insanlığın yararına olan şeyleri emir ve tavsiye ederken, zararlı olan şeyleri de yasaklamıştır. Çünkü bazı davranışlar Kur'an'ın hedeflediği ufuklara varmayı engelleyici niteliktedir.

Yazar, çalışmasını yaparken ilk başvuru kaynakları olarak, temel Arapça lügatlere başvurur. Daha sonra Meâni'l- Kur'ân ve Ğarîbü'l- Kur'an lügatlerinden ve temel tefsir kaynaklarından yararlanır. Ayrıca Hadis ve İslam Tarihi kaynaklarına da yeri geldikçe müracaat etmiştir.

Kitabın Birinci Bölümünde, *fitnenin* kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, *fitnenin* semantik yapısı, Kur'an'da *fitne* kavramının kullanımı, Kur'an'da *fitne* kavramını karşılayan kavramlar ve vahiy sürecinde *fitne* kavramının gelişim seyri hakkında bilgi verilmektedir.

* Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

** Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı

Fitne kavramının semantik yapısını inceleyen yazara göre ilk dönem sözlükleri ve şiirleri bu konularla ilgili olarak bir takım malzeme sunmaktadırlar. Ancak bu yeterli değildir. Yazarın ifadesiyle, Kur'an, bir kelimeyi normal bir kelime olarak kullanması yanında ona farklı anlamlar yükleyerek; anlamını genişleterek veya daraltarak yeni bir kavram olarak takdim eder. Keskin, *f-t-n* kökünün Arap dilindeki anlamlarını şöylece sıralar: yakmak; bir şeyi ateşin içerisine atmak, ateşte eritmek; bir şeyi sınamak, denemek, test etmek, imtihan etmek, öldürmek, azap ve işkence etmek, eziyet etmek, sıkıntı ve belaya sokmak bir şeyin kalbe çok hoş ve sevimli gelmesi, hoşla gitmesi, çok beğenilmesi, birini büyülemek, aklını başından almak, gönlünü çalmak, insanı ne yapacağını bilemeyecek derecede şaşkına çevirmek, bir şeyi istemede çok aşırı gitmek, döndürmek, vazgeçirmek, düşünce ve inançlarından vazgeçirmek, birini ayartmak, azdırmak, saptırmak, kötülüğü istemek, kötü yola düşmek, fitnenin (*fitne* kabul edilen her şeyin) içine düşmek, insanlar arasında kargaşa/huzursuzluk çıkarmak. Yazarın bu açıklamalardan sonra dilimizde 'fitne' ile ilgili yer verdiği deyimlerden bazıları şunlardır: *Fitne fücur, Fitne sokmak, Fitneci, Fitne-kâr, Fitneyi uyandırmak, Fitnelemek, Fitnelik, Fitnecilik, Fitne- cihân, Fitne engîz, Fitne-âmiz, Fitne-i âlem, Fettân, Meftun.*

Yazar, çalışmasında 'fitne' kelimesinin Kur'an'da şekilsel ve anlamsal kullanımına yer verir ve bu hususta şu bilgilere yer verir: Kur'an'da elli sekiz ayette yer alan *f-t-n* kök ve türevleri toplam altmış defa tekrar etmektedir. *F-t-n* kökünden türeyen kelimeler yirmi beş ayrı kalıpta yer almaktadır. *Fitne*, Kur'an'da çok farklı anlamlarda kullanılan müşterek bir lafızdır. Kavram bu yönü ile Kur'an ilimlerinden birisi olan *el- vüçûh ve'n- nezâir*'in ilgi alanına girmektedir. Kelimenin çeşitli yapılar da olması ve değişik anlamlara gelmesi itibarıyla de söz konusu ilmin *el- vüçûh* kısmını ilgilendirir. Mesela Dâmeğânî, *fitnenin* türevleriyle birlikte Kur'an'da on beş farklı anlamı içerdiğini, İbnü'l- Cevzî de aynı sayıyı verir. Fîrûzâbâdî ise on iki farklı anlama geldiğini söylemiştir.

Fitne kavramının Kur'an'da kullanıldığı anlamlara de yer veren Keskin'nin tespitine göre *fitne* kavramı Kur'an'da en çok imtihan, deneme ve sınama anlamlarında kullanılmıştır. Bunların dışında, baskı, zulüm, işkence; sapma, saptırma ve ayartma; fesat, kargaşa ve karışıklık çıkarma; bela ve musibet; azap ve delilik anlamlarında kullanılmıştır. Ona göre, Bakara suresi 191. ayette "zulüm ve baskı (*fitne*) adam öldürmekten daha beterdir." ayetinde geçen *fitne* kelimesi, baskı, zulüm ve işkence; Tevbe suresi 49. ayette *fitne* formunda geçen *fitne* münafıkların içerisinde bulunduğu sapık inanç; "Diğer birtakım kimselerin de... Her ne zaman

fesat çıkarmaya (fitne) çağrılısalar onun içine baş aşağı atılırlar.” Melalindeki Nisa suresi 91. ayette geçen *fitne* her türlü fesat ve kargaşa; Maide suresi 6. Enfal suresi 25. Hac suresi 11. Nur suresi 63. ayetlerde geçen *fitne* kelimesi bela ve musibet; Sâffât suresi 63. İsrâ suresi 60. Zâriyât suresi 14. ayetlerde geçen *fitne* kelimesi azap; Kalem suresi 6. ayette geçen *fitne* kelimesi ise delilik anlamlarında yer almaktadır.

Buraya kadar *fitne* kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığını (vücuhunu) ortaya koyan Keskin, çalışmasının bu kısmında *fitne* kelimesini karşılayan diğer kavramlara (nezâirine) yer verir. Ona göre Kur’an-ı Kerim’de şu kavramlar *fitne* manasında kullanılmıştır: belâ- ibtilâ, imtihan, musibet, zulüm, ezâ, fesâd, tefrika, idlâl/dalâlet, iğvâ ve azâb. Mesela, Sâffât suresi 106. Bakara suresi 124. ayetlerde yer alan bela/ibtilâ kavramları, Hucurât suresi 3. ayette imtihan kavramı, Bakara suresinin “kendilerine bir musibet geldiğinde: Biz Allah’a aitiz ve biz tekrar O’na döneceğiz, derler” mealindeki 156. ayetinde ifade edilen musibet, Nahl suresinin 41. ayetinde “zulimû” aynı suresin 110. ayetinde geçen “futimû” kelimesi aynı anlama yani baskı ve işkence, Ankebût suresi 10. ayette geçen “ûziye” kelimesi ezâ, Bakara suresi 10. ayetinde kargaşa ve bozgunculuk, Kasas suresi 77. ayette ise zulüm ve haksızlık anlamıyla kullanılan fesâd kelimesi, Taha suresi 94. ayette ‘ferrekte’ formunda geçen tefrika kelimesinin “insanların arasını ayırmak” anlamıyla kullanılması, Zümer suresi 41. ve Taha suresi 79. ayette yer alan idlâl ve dalâlet, Tâhâ suresi 121. ve Hicr suresi 39. ayette yer alan iğvâ kavramı *fitne* kavramını karşılamaktadır. Keskin’in tespitlerine göre bu kelimelerin dışında Kur’an’da geçen *darrâ*, *be’sâ*, *şer*, *hızy*, *dâire*, *kâria* kelimelerinin bazı kullanımları, *fitnenin* “belâ ve musibet” anlamıyla; *habâl* kelimesi, *fitnenin*, “bozgunculuk” anlamıyla; *mecnûn* kelimesi, *fitnenin* “delilik” anlamıyla; *ihrâk* kelimesi, *fitnenin* “yakmak” anlamıyla; *ricz*, *ikâb* kelimeleri, *fitnenin* “azap” anlamıyla; *sadd* kelimesi, *fitnenin* “haktan saptırma, engelleme, alıkoyma” anlamıyla ilişkisine sahiptir.

Yazar, Birinci Bölümün sonunda vahiy sürecinde *fitne* kavramının gelişim seyrine yer verir. Ona göre *Fitnenin* Kur’an’daki bazı anlamları hem Mekkî ve hem de Medenî surelerde ortak olarak kullanılmıştır. Mesela, ‘imtihan, sınama’, ‘baskı, zulüm, işkence’, ‘sapma, saptırma, ayartma’ anlamları bunlardandır. ‘Fesat, kargaşa, karışıklık çıkarma’, ‘belâ, musibet’ anlamları Medenî ayetlerde yer alırken, ‘azap, yakılma, ateşe atılma’ anlamı ise Mekkî ayetlerde yer almaktadır. Mekke’de daha çok ferdî sıkıntı ve buhran anlamında olan *fitne* kavramı, Medine döneminde yeni bir boyut kazanarak iman ve zihniyet savaşının sebebi sayılmıştır. Netice olarak ‘imtihan’ anlamını ifade eden *fitne* daha çok Mekkî ayetlerde

yer alırken, 'baskı, zulüm, işkence'; 'sapma, saptırma, ayartma' anlamındaki *fitne* daha çok Medenî ayetlerde geçmektedir. 'Belâ, musibet', 'fesat, kargaşa, karışıklık çıkarma' anlamını ifade eden *fitnenin* geçtiği ayetlerin tamamı Medenî, 'azap' ve 'delilik' anlamındaki *fitnenin* geçtiği ayetlerin tamamı ise Mekkîdir.

Keskin, İkinci Bölümü *fitnenin* mahiyetine ayırır. Ona göre *fitne* üç yere nispet edilebilir. Eğer *fitne* kavramı Allah'a nispet edilirse, "insanın sınanması, denenmesi"; insana nispet edilirse baskı, zulüm, sapma, saptırma, fesat, kaos, anarşi, iç huzursuzluk ve buhran gibi davranışlara bağlı olarak ortaya çıkan sözlü ve fiilî kötülükleri; şeytana nispet edildiğinde ise onun insanı baştan çıkarması, ayartması ve saptırması gibi çeşitli hilelerini ifade etmek için kullanılmaktadır.

Enbiya suresi 35. ve Ankebût suresi 2-3. ayetlerde *fitne* kelimesinin Allah'a nispet edildiğini ifade eden Keskin'e göre, imtihanın olabilmesi için insanı bir taraftan olumlu yöne, bir taraftan da olumsuz yöne iten faktörler bulunmalıdır. İnsanı olumlu yöne iten faktör olarak şunları belirtir: İnsanın yaratılışında inanma eğilimi, ikincisi; peygamberler, üçüncüsü; akıl. Olumsuz yöne iten faktörlerin başında, insanın dünyaya, maddiyata bağlanmaya yönelik olumsuz arzulara sahip olması gelir. İkincisi şeytandır.

Yazar, insanların hangi sınama araçları ile sınıandığı üzerinde durur. Ona göre insan nimetlerle, musibetlerle ve bazen de özel sınama araçlarıyla imtihana tabi tutulabilir. Yazara göre nimetlerin bir kısmı maddi veya fizikîdir. Bir kısmı da manevîdir. Verilen nimetlere şükretmek insanın müspet, nankörlük ise menfi yönünü ortaya koyar. Sonuçta Allah, verdiği nimetleri insanın şükürle mi, yoksa nankörlükle mi karşılayacağını denemek istemiştir. Verdiği tüm nimetlerden ötürü de insanı sorguya çekeceğini haber vermiştir. Zira Allah'ın nimetlerini bol bol ihsan etmesi, yalnızca iyiliğin bir ödülü olarak değil, belki daha çok, insanın O'na karşı sorumluluk bilincinin ve yapması gereken şükürün sınanmasıdır. Musibet, en geniş anlamıyla kişiye sıkıntı ve ezâ veren yahut yaratılışı gereği insanın hoşuna gitmeyen şeylerdir. İnsan nimetlerle denendiği gibi musibetlerle de denenir, Allah bazen kullarını şükretsizler diye nimetlerle sınarken, bazen de sabretsizler diye sıkıntı verici kötü şeylerle sınar. "Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz." (Enbiya- 35) ayetinde vurgulanan "hayırla" sınanmayı, "nimetlerle sınanma", "şerle" sınanmayı da "musibetlerle sınanma" olarak değerlendirmek mümkündür. Musibetle sınanma ferdî boyutta olabileceği gibi toplumsal boyutta da olabilir (Enfal- 25).

Bazı özel sınama araçlarına da yer veren Keskin bu hususta şu örneklerle yer verir; Sâffât suresi 63, İsrâ suresi 60. ayette yer alan Zakkum ağacı (Şecretü'z-zakkûm), Müddessir: 30-31. ayetlerde yer alan On Dokuz Sayısı, Hz. Salih'in mucizesi olan dişi deve, peygamberimize gösterilen rüya (İsrâ: 17/60), Bakara suresinin 102. ayetinde yer alan Hârût ile Mârût.

Keskin, kimlerin sınanacağı üzerinde de durur. Keskin'in tespitlerine göre bütün insanlar, özellikle peygamberler sınanmaktadır. Bazen de toplumlar toplum olarak sınanmaktadır. Yazar bütün insanların imtihana tabi tutulmasını; müminlerin imtihana tabi tutulması ve kâfirlerin imtihana tabi tutulması şeklinde iki başlık halinde ele alır ve inceler. *"İnsanlar inandık demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun ki biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik..."* (Ankebût- 2-3) ayetini müminlerin sınanmasına örnek vermektedir. Keskin'e göre, inanmayan bazı kavimlere peygamber gönderilmesi onlar açısından bir sınama vesilesidir. Yazara göre, kendilerine verilen nimet sebebiyle, şükrünü eda edip edemeyecekleri, vereni tanıyıp tanımayacakları bakımından, bazen de ibret alıp küfürlerinden vazgeçip geçmeyeceklerini ortaya çıkarmak için belâ ve musibetlerle sınanmışlardır.

Peygamberlerin Sınanması hususunda Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ı örnek veren Keskin imtihan kuralının herkes için geçerli olduğunu ifade eder. Taha suresi 40. ayette *"...sıkıntılarla denedik"*. Yazara göre buradaki "sıkıntılar" Hz. Musa'nın gerek çocukluk, gerek gençlik ve gerekse daha sonraki dönemlerinde hayatında karşılaştığı çeşitli olumsuz durumlardır ki; O, Firavun'un erkek çocukları boğazladığı güvensiz bir ortamda dünyaya gelmiş, bundan dolayı da annesi tarafından bir tabuta konularak denize bırakılmış ve daha sonra Firavun ailesi tarafından bulunarak himaye edilmiştir. Bir Mısırlıyı öldürünce vatanından ayrılmak zorunda kalmıştır (Kasas: 28/22). Ayrıca yazar şunları dile getirir: Sad suresi 24. ayette Dâvûd (a.s.)'un sıkıntılı bir durumla (belâ) karşı karşıya kaldığı ve bununla imtihana tabi tutulduğundan söz edilmektedir. *"Gerçekten biz Süleyman'ı imtihan ettik. Onun tahtına bir ceset bıraktık. Sonra Allah'a sığınıp tekrar tahtına döndü."* (Sad-34) ayetinde Hz. Süleyman'ın da sıkıntılı bir durumla (belâ) denendiği haber verilmektedir.

Bazı toplumların imtihana tabi tutulmasına Semûd kavmi, İsrâiloğulları ve Firavun'un kavmini örnek veren Keskin bu hususta şu ifadelere yer verir: Hz. Salih'in peygamber olarak gönderildiği Arabistan'ın Ad'dan sonra en yaygın kavmi olarak bilinen eski bir Arap kavmidir. Hz. Salih kavminin imtihan edildiğini şu sözlerle ifade eder: *"Sizin uğursuzluğunuzun sebebi, Allah katında (yazılı)*

*dır. Aslında siz imtihana çekilen (tüftênûn) bir kavimsiniz.” Bir kısım müfessir “Allah’ın emirlerini yerine getirip getirmeme hususunda, peygambere karşı olan tutum ve davranışlarınızda, sahip olduğunuz nimetler ve başlarınıza gelen musibetlerle sınanıyorsunuz” şeklinde açıklamışlardır. Kur’an, Semûd kavminin kendilerine mucize olarak gönderilen dişi bir deve (A’raf-73) ile de sınanıldığını belirtmektedir. “Allah: ‘(Ey Mûsâ) şüphesiz, biz senden sonra halkını sınadık (fetennâ). Sâmirî onları saptırdı.” Ve “Andolsun, Hârûn onlara daha önce (Hz. Mûsâ Tûr’dan dönmeden) şöyle demişti: Ey kavimim! Söz bununla (buzağı heykeli ile) yalnızca imtihan edilmektesiniz (fütintüm)...” (Taha: 85-90) meallerindeki ayetlerde Mûsâ (a.s.)’nın kavmi olan İsrailoğullarının bir buzağı heykeli ile sınanmasından söz edilmektedir. Ayrıca A’raf suresi 155. ayette Mûsâ (a.s.)’nın kavminden 70 kadar kişinin şiddetli bir sarsıntıyla sarsılmak suretiyle sınanıldıkları belirtilmektedir. “Andolsun onlardan önce biz, Firavun’un kavmini de imtihan etmiştik (fetennâ). Onlara değerli bir peygamber gelmişti.” Mealindeki Duhân suresi 17. ayette Firavun’un kavminin – ki bunlar Mısır Kıptileridir- de sınanıldığı burada geçen *fetennâ* ifadesi ile belirtilmektedir. Firavun’un kavminin önde gelenleri, inananlardan bazılarının, Firavun da Mûsâ (a.s.)’yı öldürmeye yönelir. Ama bu kavim sonuçta boğularak helak olmuştur.*

Sınavın hikmetlerine de değinen Keskin’e göre İnsan birtakım özelliklerle donatılmıştır. Bu özelliklerle donatılmış olan insanın, tercihlerini hangi yönde kullanacağını ortaya konulması da gerekir. Kimin tercihini fitrattan yana kullanıp mutluluk yurda olan Cenneti kazanacağı ve kimin tercihini de hevâ ve hevesinden yana kullanarak ebedi düşmanı olan şeytana uyup azap yurdu olan Cehennemini tercih edeceği ancak sınav olgusunun hikmeti ile tecelli eder. Dolayısıyla insanın sınanmasının bir diğer hikmetini, onun varlıklar içerisindeki değerinin ortaya konulması ve Allah tarafından muhatap alınmasında aramak gerekir. Ayrıca inananların inançlarındaki samimiyet ve doğruluğun ortaya çıkarılması; inananların hatalardan tevbe etmek, musibetlerden ibret almak ve nefisleri her tülü olguya karşı tecrübelerle donatarak hazır hale getirmek; inananların karşısında yer alanlar (müşrikler, kâfirler, saf inanç yapıları bozulmuş olan ehl-i kitap) da kendilerine sunulan ilahi tebliğe muhatap olarak daveti kabul edip etmemek tercihi ile denenmektedirler. Onlar için sınavın hikmeti, kendilerine Allah’ın varlığını ve üstün gücünü tanıtarak inanmaya doğru yönlendirmek, münafıklar da belâ ve musibetlerden ibret alsınlar, hatalarından dönsünler ve tevbe ederek Allah’tan bağış dilesinler diye sınanmaktadırlar.

Çalışmasının bu safhasına kadar genel anlamda fitne kelimesinin imtihan yönünü ele alan yazar burada beşerî fitneye yer verir. Ona göre *fitne* kelimesi

Kur'an'da lafzen sadece tek bir yerde açıkça insana izafe edilir. O da: “İnananlardan ‘Allah’a inandık’ diyenler vardır. Ama Allah uğrunda bir ezayalışkenceye uğratılınca, insanlardan gördükleri ezâyı (fitnete’n-nâs), Allah’ın azabı gibi görürler.” (Ankabût-10) ayetinde geçen *fitnete’n-nâs* ifadesidir. Burada insanların baskı ve işkencesi anlamına gelmektedir.

Keskin, beşerî *fitne* denilince, insanın etken konumda olduğu bir fitnenin akla geldiğini ifade eder. Ona göre, Kur’an *beşerî fitneye* hiçbir olumlu anlam yüklememektedir. Zira *beşerî fitne*de baskı, zulüm, işkence, fesat, kaos, tefrika, anarşi ve terör gibi insan hayatını olumsuz yönde etkileyen olgular mevcuttur.

Beşerî fitnenin nedenlerini iç ve dış etkenler diye ikiye ayıran Keskin beşerî fitneyi kâfirler, müşrikler ve münafıklar çerçevesinde değerlendirir. Şems suresi 7-10. ayetlerde de yer aldığı gibi tezkiye edilerek iyilik duyguları, kötülük duygularına galip gelmeyen nefis bütün olumsuzlukların kaynağı olarak iç etkindir. Mal ve evlatlar, dünyevî makamlar, bazı insanların şeytânî davranışları, din ayrımcılığıdır, çıkar amaçlı yaklaşımlar ise dış etkenlerdir. Keskin’in kaydına göre, bahsi geçen üç grubun dışında iki yerde daha *fitne* çıkaranlardan söz edilmektedir. Birinde Medine Yahudilerinin (Maide-49), diğesinde ise kalbinde eğrilik bulunan kimselerin *fitne* çıkarma isteklerinden söz edilmektedir. (Al-i İmran- 7).

Genel anlamda bütün insanların, *beşerî fitneye* maruz kalmasının mümkün olduğunu ifade eden Keskin, amillerinin kâfir, müşrik ve münafıklar olması sebebiyle ilk planda *beşerî fitneye* uğrayanların inananlar olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söyler.

Beşerî fitnenin sonuçlarını *fitneyi* çıkaranlar ve *fitneye* maruz kalanlar olmak üzere iki kategoride ele alıp değerlendiren Keskin, *beşerî fitneyi* çıkaranlar açısından birey ve toplum hayatında sevgi, barış, huzur ve güveni ortadan kaldırarak toplumda onulmaz yaralar açan *fitne*, onu çıkaran kimseleri hem dünyada ve hem de ahirette birçok yönden sıkıntıya sokacağını söyler. *Beşerî fitneye* maruz kalanlar açısından ise, baskı ve zulüm, sapma ve ayartma, fesat ve entrika neticesinde *beşerî fitneye* uğrayanlar, dünyevî yaşamlarında manevî çöküntüye uğrayarak inançlarını kaybedecekleri gibi maddeten canlarını, evlatlarını, mallarını, işlerini, vatanlarını vs. her şeylerini kaybedebilir, çeşitli hastalıklara, korkulara vb. şeylere maruz kalabileceğini ifade eder. *Beşerî fitne* karşısında Kur’an’ın tutumunu da değerlendiren Keskin, Kur’an’ın *fitne* karşısındaki tutumunu ele alırken öncelikli olarak Mekkî ayetlerle Medenî ayetler arasında farklılığı vurgulamak gerekir. Mekke döneminin ortalarında inen ayetlerde genel olarak *fitneye* maruz kalanlardan sabır ve tahammül istenir. (Furkan- 20) Ancak Şûrâ suresinde

ise zulüm ve saldırıya uğrayanların –affetme tercihleri bulunmakla ve tavsiye edilmekle beraber- kendilerini savunabilecekleri, yapılan saldırıya misliyle karşılık verebilecekleri, bundan dolayı da kınanmayacakları ifade edilerek fitneye maruz kalanlara kendilerini savunma izni verilmiştir. (Şûrâ- 42). Müslümanların güçlendikleri Medine döneminde inen ayetlerde, müminleri Allah yolundan alıkoyan ve onlara saldıran düşmanlarına karşı savaşmalarına izin veren ayetler nazil olmuştur. (Bakara: 190-195; Hac: 39-40) değerlendirmelerinde bulunur.

Son olarak şeytânî fitneyi ele alan Keskin şöyle der: Her *beşerî fitnenin* altında işi gücü insana vesvese vermek, ayartmak, saptırmak olan şeytan unsurudur. Şeytânî fitnenin mahiyeti hakkında; *Fitne*, şeytana nispet edildiğinde, onun insana iğvâ vermesi, ayartması ve baştan çıkarması gibi çeşitli hileleri anlattığını ifade eder. (A'raf: 16-17; Hicr: 39-40; Nisa: 112; İsrâ: 64). *Şeytanî fitnenin* gerçekleşmesinde asıl unsur insanın bizzat kendisidir. Ayrıca Keskin'e göre *Şeytanî fitnenin* bir nedeni, insanları Allah'a kulluktan uzaklaştırmaya çalışmaktır. Bir diğer nedeni ise dünya hayatının insanoğlu için bir sınav yurdu olmasıdır. *Şeytanî fitnenin* sonuçları ile *beşerî fitnenin* sonuçları aşağı yukarı aynı olduğunu ifade eden yazar *şeytanî fitnenin* sonuçlarını yeniden ele almaya gerek görmemiştir.

Şeytanî fitne karşısında Kur'an'ın tutumunu Keskin şöyle değerlendirir: Kur'an şeytanı, insanın apaçık düşmanı olarak tanıtmakta ve şeytanın insanı aldatma yöntemlerini kendisine bildirmektedir. Bir kısım ayetlerde şeytanın, ancak kendini dost edinenler üzerinde hâkimiyet kurabileceği, gerçek müminler üzerinde ise böyle bir şeyin söz konusu olamayacağı anlatılır. Kur'an ayrıca şeytanın vesvese ve hileleri karşısında da Allah'a sığınmayı emretmektedir.

Sonuç olarak, kitabın bilimselliğinin yanında akıcı bir üslupla hazırlandığını, yazarın samimiyetinin ve bilgi birikiminin kitaba yansıdığını, bilimsel çalışma yapacak olanlar için gerçek bir araştırma eseri olacağını söyleyebiliriz.